

Г.В.ПАВЛЕНКО

І.І.СРЕЗНЕВСЬКИЙ - ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Видатний вчений-славіст І.І.Срезневський одним із перших серед російських вчених відвідав Закарпаття і познайомив своїх співвітчизників з історією і культурою українців Закарпаття. Зв'язане це було із наступною обставиною. В 1835 р. в чотирьох університетах Росії була відкрита кафедра слов'янознавства. З метою підготовки знавчих людей міністерство освіти направляє у слов'янські землі чотирьох молодих вчених, котрі на місці ознайомились би з мовами, історією і культурою південних і західних слов'ян. У перспективі вони повинні були зайняти кафедри слов'янознавства в російських університетах і розпочати читати лекційні курси з історії слов'янства і слов'янських мов. Серед цих вчених був і випускник Харківського університету, пізніше відомий російський філолог-славіст і історик Ізмаїл Іванович Срезневський (1812-1880).

Подорож Срезневського по слов'янських землях продовжувалась 3 роки. Він виїхав з Харкова 17 вересня 1839 р., а повернувся назад 23 вересня 1842 р. /1/, за цей час відвідав Пруссію, Саксонію, Чехію, Моравію, Лузацію (сербські Дукляці), хорватські землі, Славонію, Черногорію, Сербію, Угорщину, Галичину і Польщу. Фактично уже на завершальному етапі подорожі І.І.Срезневський познайомився і з Угорською Руссю (так називалось тоді Закарпаття). Із дорожніх нотаток вченого ми довідуємось, що його перебування на Закарпатті було досить короткотривалим: з 13 по 17-ге липня 1842 р.

Уже перебуваючи в Кракові, І.І.Срезневський писав 2 серпня 1842 р. донесення міністру освіти, де ділиться першими своїми враженнями від баченого у Закарпатті. Це донесення було опубліковане у Журналі міністерства народної освіти за 1843 рік /2/. У 1852 році вчений ще раз звертається до цієї теми і публікує на сторінках Вісника російського географічного товариства ґрунтовну

розвідку "Русь угорська". Ці дослідження І.І.Срезневського не втратили свого значення і по сьогодні.

Щоб краще порозуміти роль і місце І.І.Срезневського у вивченні історії і культури українців Закарпаття, варто, бодай коротко, зупинитись на характеристичні часи, коли відбувалась його подорож по слов'янському зарубіжжю. А відбувалась вона в роки, коли західне і південне слов'янство пробуджувалося від національного недухтя і активно вступало на шлях національного відродження. "Срезневський був не тільки свідком, - писав відомий російський славіст В.А.Францев, - але і учасником, вільним чи невільним, напруженої праці у чехів, дукацьких сербів, словаків і хорватів, і своєю науковою подорожжю по зовсім чи мало відомим і вивченим слов'янським куточкам до певної міри сприяв пробудженню і укріпленню національної самосвідомості на далекому слов'янському заході і півдні. Його обширні і різнобічні вивчення, особливо діяльність по збору матеріалів минулого слов'янського світу, любов до простого народу і постійне спілкування з ним пробуджували рівність слов'янських вчених і наближали на це благодатне поле свідомості слов'янські місцеві сили" /3/.

Добре ознайомившись із слов'янським відродженням, встановивши особисті контакти з головними його представниками, І.І.Срезневський на завершальному етапі своєї наукової подорожі подав у такий слов'янський закуток Європи, національне пробудження якого було не попереду. Цей закуток був настільки мало відомий у Європі і Росії, що навіть на початку ХІ століття один із російських мандрівників заявив, що про закарпатський край у науковому світі знають менше, "ніж про трансільванських оурів чи жителів Вогняної землі" /4/. Таким чином, все, що писав у свій час Срезневський про Угорську Русь було новим словом у славістичній науці того часу.

Набуті під час подорожі по слов'янському світу досвід і знан-

ня дали можливість вченому за декілька днів перебування в Угорській Русі знати про історію і культуру населення Закарпаття більше, ніж деякі знають за все своє життя. Та повернувшись до його подорожі і перших вражень від знайомства з краєм.

Відомо, що до Ужгорода І.І.Срезневський прибув 13 липня 1842 р. Перед ним він побував у Пряшеві, де 8 липня спостерігав затемнення сонця: "було так темно, що можна було подумати, що сонце зійде не годину через три; на площі був базар, люди налякалися, стали падати на коліна, а деякі побігли до церкви, говорячи: що це сталося, що сонце так захворіло?" /5/. Далі дорога мандрівника лежала через Імкайнівці і Великі Лучки. У Великих Лучках вчений заходив у дім до місцевого священника і церкву. Очевидно тут у нього були перші контакти з місцевим населенням, бо у щоденнику, згадуючи про ці відвідини, він зауважує: "бідний народ, що не знає ні слова по-угорськи і повинен співати у церкві угорськи пісні" /6/.

Із Великих Лучок вчений їхав у напрямку до Ужгорода. "По дорозі до Унгвару, - заготовує він у щоденнику, - ми спускались і піднімались по пагорбах, і більше спускались; бачили досить багато жматих ланів і декілька виноградників. Унгвар порядне містечко, все закрите садами. Постоялий двір у "Короні" дуже порядний; кімнати в чистоті і все у порядку" /7/.

Таким чином, перше враження у вченого про Ужгород склалися добре. Він тут же пояснює, що свою назву місто одержало від назви річки, що "протікає біля нього". Правда, придивившись до Ужгорода, вчений на наступний день дещо корегує свої перші враження. "Унгвар, - пише він, 14 липня, - не такий вже і порядний, а звичайне наше повітне місто, хоча і не мале" /8/.

Уже в перший день перебування в Ужгороді І.І.Срезневський відвідує будинок уніатського єпископа Василя Поповича, знайомиться з його

го домашньої бібліотекою, а потім і єпископальною ("де є досить стародруків"). Тут же він відвідує замок, де знайомиться з викладачами і студентами семінарії, а в семінарській бібліотеці знаходить "пергаментні рукописи" /9/.

14 липня вчений-славист обідає у єпископа В.Поповича і відкриває для себе, що за столом всі говорили: тільки по-русьняцьки, тобто по-малоросійськи. І додає при цьому: "Вже і в Землітинській столиці є русняки, а тут, в Унгварській, вони складають головну частину народонаселення, рівно як в Угочській, Березькій і Марамороській". Після обіду Срезневський відвідав М.Лучка, про якого заготовує, що це приходський священник, автор русняцької граматики, а в даний час - пише історію Мукачівської єпархії і додає: "Справжній хохол" /10/. Біля обширну характеристику М.Лучка вчений дає у своєму доповіді на ім'я міністра освіти від 2 серпня 1842 р. із Кракова. Тут він не тільки приводить повну назву слов'яно-руської граматики М.Лучка, виданої у 1830 р. в Буди, але і дає її критику. "На жаль, - пише Срезневський, - автор, незнайомий із сучасними напрямками мовознавства, змішав наріччя церковне і народне і замінив одне іншим. Найкраще з його Граматики - це додатки, особливо народні прислів'я, хоч і там мова народна постраждала від правопису" /11/. Цей висновок Срезневського, зроблений біля 150 років тому, цілком і повністю відповідає і теперішньому стану лінгвістичної науки. У передмові до "Граматики слов'яно-руської", перевидаваної в 1989 р. у зв'язку з 200-річчям від дня народження закарпатського будителя, відомий лінгвіст проф. П.М.Лизанець повністю солідаризується із Срезневським в оцінці граматики М.Лучка /12/.

Знайомався Срезневський і з рукописним словником М.Лучка руської (української) мови, який той готував, щоб допомогти сла-

ценником "уміти тлумачити свої думки і донести науку до розуміння народу" /13/. Про цей словник Срезневський писав: "Він це не видає і там не менше становиться все більшою необхідністю в міру того, як молоді члени духовенства русинського відстають погрожую від мови народної в результаті впливу навчання і іншомовної освіти і, відчуваючи це, намагаються підтримати в собі науково ними втрачене уміння володіти мовою батьківщини" /14/.

15 липня І.І.Срезневський приїздить до Мукачова ("маленьке місто", занотовує він у щоденнику, "простий народ говорить по-русицьки і частково по-угорськи"). У Мукачеві вчений оглядає "русицький монастир" ("чудово, можна сказати, прекрасно побудований" і замок, "перетворений тепер у теремний, де утрамуються найважливіші злочинці державні; є колодязь надзвичайно глибокий; вид із замку на рівнину дуже хороший" /15/. Із звіту, опублікованого в Журналі міністерства освіти, довідуємось, що і тут вчений шукав стародрука та іншу цікаву для нього слов'янську старожитність /16/.

16 липня Срезневський був уже в Верещаках (Нижніх Воротах), звідки його шлях лежав через Сколе і Огрій до Львова. Побачене, почуте і записане в Угорській Русі продовжує і далі займати думки вченого. 2 серпня 1842 р., перебуваючи уже в Кракові, він пише спеціальне донесення міністру освіти, де робить першу спробу систематизувати свої враження і набуті знання про Закарпаття.

На відміну від дорожніх нотаток, тут він більш детально розробляє питання про русинів (термін "русини" вчений з цього часу більше не вживає) та їх мову. Він вважає їх "різними братами малоросіян", "єдинокровними дітьми старої Русі", а їх мову відносить до південно-російського наріччя /17/. "Весь цей народ, - пише автор, - говорить з малими місцевими відмінностями, однією мовою: житель Харкова може розмовляти з жителем Ужгорода, як розмовляє москвич з коломанцем і росіянин з Байкала порозуміє бес-

кідського горця так же легко, як чех словака..." /18/.

Цей висновок вченого-славіста, можливо ніколи не був таким актуальним, як в наші дні, коли з'явилися нові горе-теоретики, що готові вопереч історичній правді, оголосити закарпатців окремим народом, відрубним від інших українців і східних слов'ян взагалі.

Що історія і культура русинів Угорської Русі займала Срезневського і в наступні роки, засвідчує його стаття "Русь угорська", опублікована в 1852 р. Ця стаття - найбільш ґрунтовне і глибоке дослідження історика-славіста з даного питання. Її джерелознавчий аналіз засвідчує про те, що вона написана з врахуванням не тільки власного досвіду і спостережень вченого, але і розвитку славістичної науки на середину XIX ст., вивченням і використанням наукової літератури, подальшим розширенням зв'язків з предтечками закарпатської інтелігенції. В ній ми зустрічаємо багато нових прикладів і імен, постановку нових питань, уточнення і поглиблення тих проблем, які були намічені вченим раніше.

Стаття, досить велика за обсягом, поділяється на 4 підрозділи. Кожен із них має свою назву: 1. Земля і народ; 2. Наріччя; 3. Народна словесність; 4. Письменність. У першому підрозділі автор, перш за все визначає, що таке "русини по вірі" і "русини по мові". До першої категорії в Угорщині відносяться "люди російської віри", тобто всі уніати і православні (якщо тільки вони не волячи і не серби). "На схід же від околиць Бердієва і Ужгорода, - продовжує дослідник, - живуть люди руські у повному розумінні цього слова, рідні брати наші, єдинокровні з нами нащадки древньої Русі і по народності, і за своїми древніми ~~спадками~~ ~~спадками~~ ~~спадками~~. У єпархії Мукачівській, що йде по столицях Земляїнській, Унгарській, Сабольській, Уточській, Сатмарській, Березькій і Марамороській живуть вони в числі 470 тисяч чи більше того, в єпархії Прешовській, що простягає по столицях Мароській, Спічовській, Гіморовській, Горнянській, Абен-

варськії, Борнадськії і Земплінськії їх можна нарахувати до 50 тис.; всього більше 500 тисяч" /19/.

Далі вчений констатує, що переважно руськими можна назвати столиці Марамороську, Березьку, Угорьську, Унгарьську, Шариську і половину Земплінської" /20/. "Поселення руські" є і в інших районах Угорщини, але вони, як правило, більш пізнього походження, а не залишки давнього народонаселення, яким можна вважати одних русинів" /21/.

У своїй чергу русини підрозділяються на більш локальні групи населення: гуцули (східна частина Марамороської столиці), верховинці (західна і північна частина Березької столиці), бойки (від витоків Латораци аж до Попраду) тощо. "Всі ці місцеві назви, - вважає вчений, - ніскільки не заглядають, між тим, загального імені - Русі" /22/.

Значайно, гори, ліси "утрудивали зв'язки цієї частини руського народу з іншими частинами" /23/. "Тим не менше, - робить висновок, дослідник, - сама назва "русин", рівнозначна угорському "ország-szélei" - "руська земля", однаково народна і в Угорській Русі і в Русі галицькій, свідчить, що ці зв'язки були і тільки внаслідок них народ міг засвоїти собі ім'я, що належить його співвітчизникам в інших землях" /24/.

Скрупульозно вивчивши і зіставивши дані літописів і стародавніх хронік та грамот, І.І.Срезневський зауважує, що вони дають певні відомості про край "і нічого про народ". Не можна нічого сказати достовірного, чи були русини в кінці IX століття підданями київського князя Олега і його сучасника князя моравського Сватополка, як неможливо точно визначити, коли саме вони змушені були підкорятися владі угорців: до падіння князівства Моравського в 907 р. чи пізніше /25/. "Тільки руська віра їх, - наголошує дослідник, - свідчить, що вони приймали християнство не після угор-

ців, не через них" /26/.

"В тумані залишається долі закарпатських русинів не тільки до XII ст., але і пізніше", - зауважує вчений і наводить окремі факти із історії краю, що закріпились в документах. Так, осли в Мараморосині добували уже в часи короля Бейли IV (помер в 1275 р.); в 1329 р. король Карл I дав привілеї марамороським містам Вишкоу, Хусту, Тичеву і Довгопола. В 1359 р. із Поділля на Закарпаття приходять князь Федір Корятювич і починає володіти Мукачевом, Ужгородом та прилеглими до них територіями /27/. При цьому автор посилається на німецькомовну літературу, а також на латинське видання книги І.Вазюловича /28/.

Історик зазначає, що XVI-XVII століття були особливо важливими в "долях русинів". Зв'язане це було, в першу чергу, з боротьбою проти турецького гніту; гніту монархії Габсбургів та міжособистими війнами /29/. Негативні наслідки для русинського населення краю мало і прийняття унії (правда, це події дослідник помилково відносить не до середини, а до кінця XII ст.). "З цього часу, - пише історик, - угорське дворянство стало переважачим у краю русинів і залишається до сих пор" (тобто на 1852 р. - Г.П.) /30/.

Що ж торкається русинів, то вони "опадають майже повністю тільки масу простого народу". Зв'язане це з тим, що русинське дворянство мадяризувалося, а духовенство і міський люд, вважає історик, хоч і залишаються "вірними своїй мові і неродності своїх предків", проте не в змозі змінити ситуацію, бо замінити дворянські роди, що загинули, вони не можуть. "6, правда, і між русинами свої іменні-шляхтичі, - зауважує з цього приводу дослідник, - але це - ті ж селяни по всьому: і по праях, і по побуту, і по освіті. Панівне населення міст і міських висілків вздовж великої дороги... не руське, так що і тут, як і в деяких краях західно-слов'янських, мандрівники, що їде навздо по великій дорозі і не

придивляється до селян, може не бачити руських і зважати весь край руським тільки за переказом" /31/.

Закінчується історична частина статті на оптимістичній ноті. Це фактично гімн отійності і працелюбству русинському населенню краю. "А між тим, - пише історик, - русини залюбки тим, чим і були у своєму мирному сімейному побуті, зі своїми землеробськими звичаями, обробляють схили гір і долини під ниви, сінокоси, сади і городи, пасуть худобу на вершинах гір, виробляють сир, добувають сілець, приготують лісні сплави, потінають себе поліваними на вовки, лясниц, медведів у своїх чадах, ведуть всі свої промисли без допомоги фабрик і мануфактур і від старого побуту зберігають старину звичаїв, попитів, повір'їв, переказів і слогадів" /32/.

Другий підрозділ статті присвячений закарпатському наріччю української мови. Підкреслюючи, як і раніше, його спільність з мовою Україна-Русі ("майже повністю зрозумілою для будь-якого південнороса, з якого б віддаленого краю не зайшов він сюди"). Срезневський звертає увагу і на його специфіку і особливості "не тільки у вимові і у живанні граматичних форм, але і в складі мови, словами невідомими в інших місцях Русі" /33/. Дослідник наводить багаточисленні факти цих відмінностей, причому наголошує, що ці відмінності особливо ним підмічені "в угорських русинів" /34/.

У третьому підрозділі статті дослідник досить ґрунтовно аналізує народну творчість українського населення Закарпаття. Він зупиняється на характеристичні такі форми народної творчості, як перекази старани, казки, пісні, прислів'я, анекдоти, наводить приклади різних форм народної творчості, зібрані під час подорожі.

Накінєць, четвертий, останній розділ присвячений розвитку освіти в краї. Тут вчений виходить із положення, що розвиток освіти можливий лише тоді, коли для неї є народна основа /35/. А

вона-то на протязі віків якраз і згужувалась. В офіційних школах, особливо після утвердження унії, "промені освіти пропускались у голови допитливих русинів окрізь мову латинську; до цього намагались їх привчити, примушували на вії говорити і писати", а на мові, зрозумілій для народу, владвали тільки катехізис у 1692, 1707 і 1717 роках (в Трнаві)" /36/. Латинь панувала також в адміністрації і вищих сферах. "Так було у ХІІІ-ХІІІ ст., - підсумовує вчений, - так залується і тепер, з тією тільки різницею, що латинська мова лишалась в училищах і між духовенства, а в миру місце латини посіли мови угорська і німецька" /37/.

В таких умовах, констатує дослідник, "любоз до мови народної підтримується лише церквою, де богослужіння здійснюється на слов'янській, а повчання говоряться і на слов'яно-русинській мові" /38/. У зв'язку з цим Срезневський називає серед "розвителів народної освіти і народної мови старого часу": єпископа Бачинського, Івана Пастелія, єпископа Григорія Тарасевича, Михайла Табакевича та інших. Серед "проповідників останнього часу" найбільш відзначались, за Срезневським, Степан Андрухович, Іван Чуртович, Михайло Лучкай. Вченому добре були відомі "Церковні бесіди на всі неділі року" М. Лучкай, видані у 2-х томах в 1831 р. у Будні, і він дає у статті повну назву і вихідні дані цієї роботи та наводить із неї ті місця, де М. Лучкай обґрунтовує необхідність "середньої мови" /39/.

Срезневський відзначає, що на середину ХІХ ст., "дух часу", "співчуття до народності" "розвинулись у русинів наріччя з угорцями, словаками і волохами" /40/. На Закарпаття цей новий рух проник пізніше, в порівнянні з іншими європейськими країнами, а тому і "менше прижився". Тим не менше, і тут він вже "починає охоплювати молоде покоління". Саме молоді "придадуть нове значення східному нагір'ю Карпат" /41/. Поки ж "все це в зачатках; багато

написано, але за відсутності засобів віщо майже не надруковане". Серед молоді порослі літераторів Срезневський називав А.Довговича, П.Коповача, для коротку характеристику їх діяльності /42/. Не виключено, що вченому були відомі деякі твори закарпатоукраїнських будителів це в рукописах.

Як бачимо, Срезневський не тільки одним із перших серед російських вчених відвідав Закарпаття і познайомив своїх співвітчизників з історією і культурою краю, але і поставив у своїх наукових розвідках такі проблеми і питання, які не втратили свого значення і по сьогодні. Деякі з них все ще чекають на своїх дослідників.

Література

1. Памяти Измаила Ивановича Срезневского. - Петроград, 1916. - Кн. I. - С.16.
2. Журнал министерства народного просвещения. - СПб., 1843. - Февраль, отдел IV. - Ч.ХХVII. - С.46-55.
3. Памяти Измаила Ивановича Срезневского. - Кн. I. - С.165.
4. Русский вестник. - 1900. - № 2. Современное состояние Угорской Руси. Подпись: Путник. - С.629.
5. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель. 1839-1842. С приложением карты. - СПб., 1896. - С.315.
6. Там же. - С.316.
7. Там же. - С.317.
8. Там же.
9. Там же.
10. Там же.
11. Журнал Министерства народного образования. - СПб., 1843. - Февраль, отдел IV. - Ч.ХХVII. - С.99.
12. Див. Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. - К., 1989. - С.13, 33.

13. Див. Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. - К., 1989. - С.10.
14. Срезневский И.И. Русь Угорская//Вестник императорского географического общества. - СПб., 1852. - Т. I, отдел 2. - С.27.
15. Путевые письма И.И.Срезневского. - С.318.
16. Журнал министерства народного просвещения. - СПб., 1843. - Ч.ХХVII, отдел IV. - С.49.
17. Там же. - С.46-47.
18. Там же. - С.47.
19. Срезневский И.И. Русь Угорская. - С.6.
20. Там же. - С.6-7.
21. Там же. - С.7.
22. Там же. - С.7-8.
23. Там же. - С.8-9.
24. Там же. - С.9.
25. Це питання, на жаль, не розв'язане і по сьогодні. Хоча деякі історики і твердять, що X-XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі, а Ужгород був одним із найвіддаленіших південно-західних укріплених міст Древньоруської держави (Див. Гранчак И.И., Палько В.В. Город над Ужем. - Ужгород, 1984. - С.13), однак це положення залишається таким же бездоказовим, як і в часи І.І.Срезневського.
26. Срезневский И.И. Русь Угорская. - С.9.
27. Там же. - С.9-10.
28. Там же. - С.11.
29. Там же. - С.12.
30. Там же.
31. Там же.
32. Там же. - С.12.
33. Там же. - С.13.